

ПРОБЛЕМИ НА ИЗКУСТВОТО

ТРИМЕСЕЧНО СПИСАНИЕ
ЗА ТЕОРИЯ, ИСТОРИЯ И КРИТИКА НА ИЗКУСТВОТО

4

ИНСТИТУТ ЗА ИЗКУСТВОЗНАНИЕ
ПРИ БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ – СОФИЯ

ISSN 0032-9371

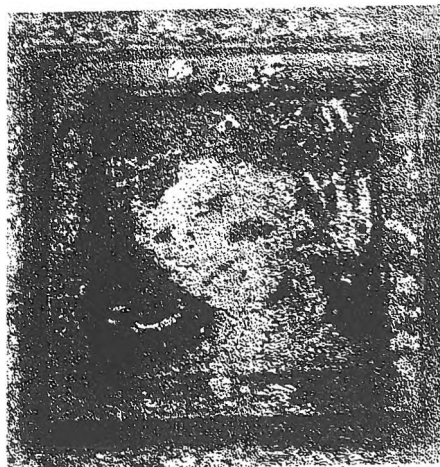
ГОДИНА 27-А 1994

СЪДЪРЖАНИЕ

РУМЕН КАТИНЧАРОВ, МАЯ АВРАМОВА - Едно очаквано съкровище	4
МАЯ АВРАМОВА, ЯВОР БОЯДЖИЕВ - Статуетка на праисторическа богиня	6
ЛЮБАВА КОНОВА - Некрополът при Требенище - проучвания и проблеми	8
ГЕОРГИ КИТОВ - Тракийски гробнично-култов комплекс в могилата Оструша край Шипка	13
МАИЯ АВРАМОВА - "Слънцето" - носено на прът	21
ВЕСЕЛИНА ИНКОВА, СВЕТЛА ЦАНЕВА, КУНКА ДРАГАНОВА - Принос към изследването на фиала № 4 от Рогозенското съкровище	28
МЕЧИСЛАВ ДОМАРАДСКИ - Тракийското изкуство през късножелязната епоха	46
КОНСТАНТИН ШАЛГАНОВ - Библиография на Панагюрското съкровище	49
ГАВРИЛ ЛАЗОВ - Бронзова апликация от Пистирос	52
ВЕНЕЦИЯ ЛЮБЕНОВА - Антична цветнорисувана чаша от с. Слишовци, Трънско	55
ВАЛЕРИЯ ФОЛ - Свещената ръка	59
Резюме	63

INHALT

ROUMEN KATINTCHAROV, MAYA AVRAMOVA - Ein Schatz aus der Frühbronzezeit	4
MAYA AVRAMOVA, YAVOR BOJADSHIEV - Statuette einer prähistorischen Göttin	6
LJUBAVA KONOVA - Die Nekropolis bei Trebenishte - Erforschung und Probleme	8
GEORGI KITOV - Eine thrakische Grab- und Kultstätte im Grabhügel Ostruscha bei Schipka	13
MAYA VASSILEVA - The Sun Carried on a Pole	21
VESELINA INKOVA, SVETLA TSANEVA, KUNKA DRAGANOVA A Contribution to the Study of Fiale No 4 from the Rogozen Treasure	28
MECZISLAW DOMARADSKY - Die thrakische Kunst der Spätbronzezeit	46
KONSTANTIN SCHALGANOV - Bibliographie des Schatzes aus Panagjurishte	49
GAVRIL LAZOV - Eine Bronzeapplikation aus Pistyros	52
VENEZIA LJUBENOVA - Antiker Becher mit farbiger Bemahlung aus Slischovzi, Kreis Tran	55
VALERIA FOL - Die heilige Hand	59
Zusammenfassungen	63

“СЛЪНЦЕТО”, НОСЕНО НА ПРЪТ

МАЙЯ ВАСИЛЕВА

Постиженията на тракийската археология през последните години допринесоха преди всичко за изучаването на гробничните съоръжения. Много бе постигнато и в изследването на погребалната практика и ритуал. Новооткритите произведения на тракийската торевтика, макар и да допълват представата ни за уменията на тракийските майстори и за изобразителния идеологически език на тракийската аристокрация, все пак се вписват в една вече известна картина. В тази светлина намереният през 1989 г. каменен калъп е уникална находка за българските земи*.

Формата за отливане на кръгъл ажурен предмет бе открита в насипа на надгробна могила от некропола край село Главан, община Гълъбово /1/. Гробът е ограбен, но бе възможно да се установи, че първичното погребение е било извършено в централната част на насипа чрез трупополагане в яма с неправилна форма. Над гроба имаше следи от огнище, затрупано с камъни. В пепелта между камъните лежеше калъпът, а в насипа над каменното струпване - чернофигурен атически киликс от втората или третата четвърт на V в. пр. Хр. /2/ В основата на могилата бяха открити следи от селище от ранножелязната епоха. Ако калъпът не е попаднал случайно в насипа на могилата, то, навярно, поставянето му над каменното струпване е с определена символична стойност.

Каменната форма (Инв. No. 62) е трапецовидна, със заоблени краища и с полукръгло сечение. Калъпът е дълъг 15,3 см, а двете му тесни страни са съответно 12 и около 11 см (два от ъглите са фрагментирани). Дебелината му

е 5,4 см. Кръгът, предназначен за изливане на металния (вероятно бронзов) предмет, е изрязан върху плоската страна на калъпа. Малко фуниевидно улейче (2 см), разположено диаметрално, навярно е отвеждало излишната разтопена метална маса до потъсната страна на калъпа. Липсват други отвори и улеи. Вероятно леярската форма е едноделна, а ако е имало друга част, то като “капак” се е използвала плоска каменна плоча.

В калъпа е бил отливан кръгъл ажурен предмет с диаметър около 9,5 см. В него е вписан квадрат, разделен от двата си диагонала, т.е. от вписан кръст. В центъра се образува малък кръгъл отвор (диам. 1,6 см), пресечен диаметрално от малък езичест издатък (0,8 см), разположен перпендикулярно на равнината на целия предмет. Ажурни, незапълнени остават 4 триъгълника (между раменете на кръста) и 4 сегмента (между стените на квадрата и кръга). Предметът, който се получава, впечатлява със строгия си геометризъм. Макар да не са идеално правилни геометричните форми, стремежът към простота и изчистеност на линиите е очевиден. Подобен предмет не е известен от територията на България, нито от съседните балкански земи. Предназначението му също не е ясно, защото освен малкия изростък в центъра, няма други приспособления, които да подсказват функцията му. Соларният характер на находката, обаче, едва ли може да се оспорва.

Оповестяването му като “щандарт” в първоначалното съобщение /3/ насочва към аналогия с т.нар. щандарти или слънчеви дискове от Аладжа Хююк от III хилядолетие пр. Хр. Единствено

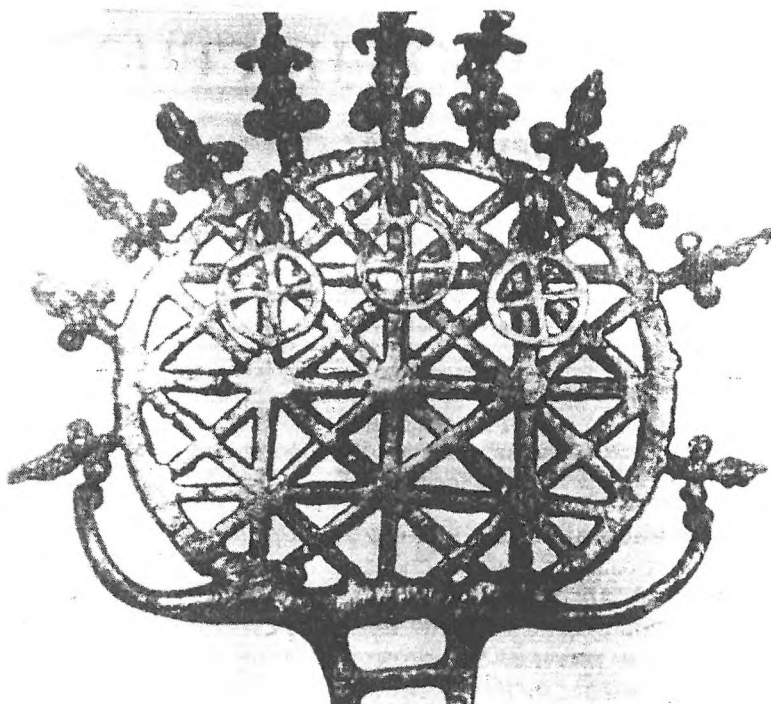
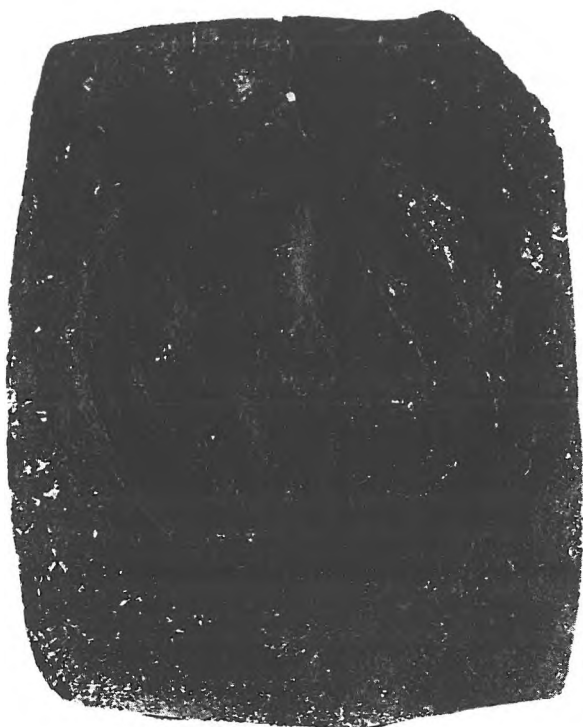
там се наблюдава вписан кръст в квадрат върху кръгла украса, само че множество малки квадратчета и кръгчета изпълват общия по-голям кръг /4/. По горния ръб на някои от “щандартите” има кукички, на които се закачени помалки ажурни кръгчета с вписан в тях кръст /5/. По подобен начин са украсени и върховете на иглите в Кобанската култура /6/. Тяхната слънчева символика е свързана и с култа към Великата богиня-майка в Анатолия /7/.

Сходни по тип, но не и като геометрична трактовка, “щандарти” са известни от фригийска могила в Ликия /8/. Тяхната символика, свързана с плодородието, е несъмнена.

Находките от Анатолия са малко по-големи и повечето от тях имат издатъци, които биха могли да се свържат с някаква по-дълга дръжка, осигуряващаносенето им във вертикално положение. Би могло да се помисли върху възможността малкото улейче на нашия предмет да е наконечник, в който е влизала дръжка.

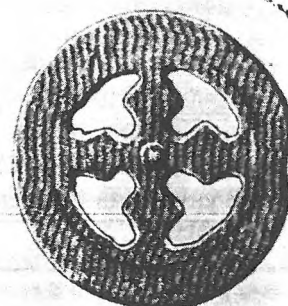
Древноизточните щандарти също са “слънчеви”. Бронзов асириски щандарт представя 4 стилизирани разкрачени човешки фигури, вписани в кръг и оформящи силуета на квадрат /9/. Вероятно първообразът на това, което се разбира под щандарт в средновековието, а от там и в модерно време, може да се търси още по-далеч: в един двустранен печат от Харапа във формата на “назъбен” ромб с вписан релефен кръст от едната страна и орел с разперени криле - от другата /10/.

Според изследователите на Майкопската култура, обаче, кръглият щандарт би могъл да се носи и перпендикулярно на оста на дръ-

Каменен калъп от с. Главан (сн. Г. Китов)
Steinform aus dem Dorf Glawan

План и разрез на калъпа от с. Главан
Plan und Querschnitt der Steinform aus Glawan

Бронзов "стандарт" от Аладжа Хююк
Bronzener "Standart" aus Aladja Hujuk

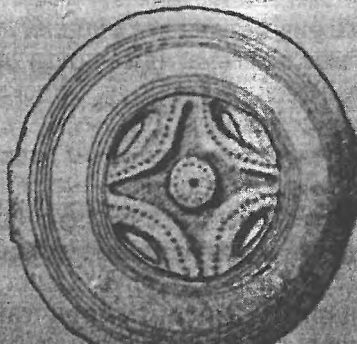
Бронзова украса от групата Доня Долина, ср. на VI в. пр. Хр.
Bronzeschmuck der Gruppe Dona Dolina, Mitte 6. Jh. v. Chr.

Бронзови украси (за колани?) от Илиак, култура Гласинац, VII в. пр. Хр.
Bronzeschmuck (für Gürtel?) aus Iliak, Glasinac Kultur, 7. Jh. v. Chr.

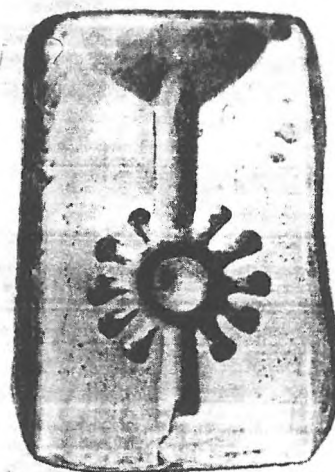
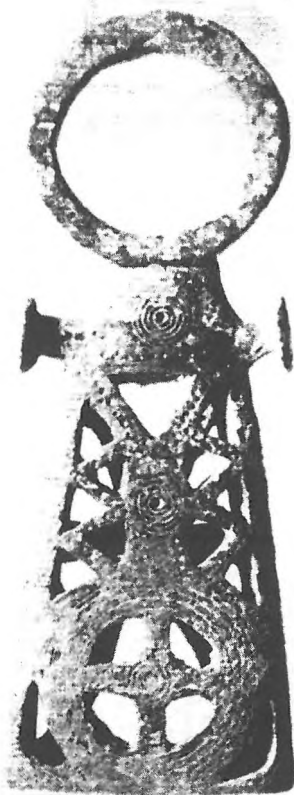
жката. Бронзово колело, като от колесница, с вписан кръст (спици) и правоъгълна втулка в центъра, която преминава в кръг (както главина), е интерпретирано като "щандарт" /11/. Находката принадлежи на могилено погребение от майкопско време в каменна мегалитна камера, но е доста по-голяма от разглеждания тук предмет. Далеч по-логично изглежда това да е вотивно колело от колесница.

Кръглите бронзови украси, но само с вписан кръст, са доста популярни: от края на бронзовата епоха до елинистическо време те се откриват в южноруските степи и на Кавказ, на Балканите, а и в Централна Европа. Ажурният орнамент варира от правилен вписан кръст, четири кръгли отора, триъгълници със заоблена основа до четири отвора с неправилна форма. Част от предметите, открити в микенски контекст са пандативи /12/. От микенския некропол край Deiras е изве-

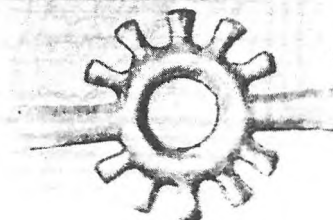

стно бронзово “колело” (3,6 см в диам.), чиито “спици” се разклоняват на две при допира с кръга. Колелото е с неясно предназначение, но се интерпретира като символичен гробен дар със соларна характеристика /13/. Златен модел на колело, но с по-богата украса, е известен от шахтов гроб А III в Микена /14/. Подобни плоски “колела” са намирани в Гърция и в Централна Европа и от други материали: олово, слонова кост, глина /15/. Изследователите смятат, тези предмети принадлежат на Европейско-Егейско койне като европейският им произход изглежда по-сигурен /16/. Те са неотделими от традицията на вотивните символични коли и колесници с водоплаващи птици, предназначени за слънчевия бог, в елинската традиция - хиперборейският Аполон /17/. В тази символика на колелото, на която също се приписва централно- и северноевропейски произход, значително място има и микенското, и близоизточното древно наследство /18/.

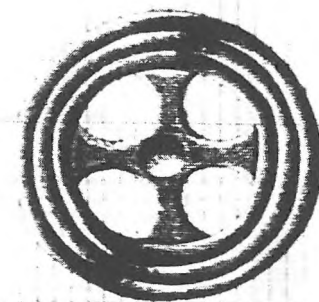
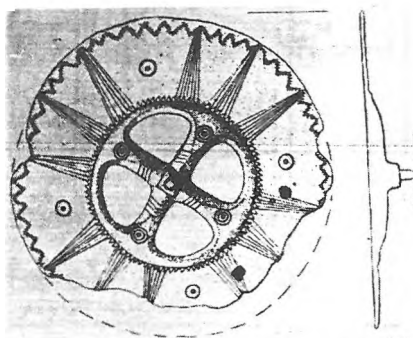
Същият ажурен орнамент, известен от микенската епоха, се среща и върху главичките на иглите /19/. Те са много популярни кобанската култура на Кавказ /20/. Мотивът вписан кръст в кръг е познат и в неажурна форма - изчуван или врязан върху метални изделия от късната бронзова епоха. /21/. Интерпретира се като слънчев символ, зает от истинските колела със спици на бойните колесници. В тази светлина разглежданата тук проблематика ще се впише в дискуссионната тема за появата на колесния транспорт и по-специално - на колелата със спици. Същинското разпространение на колелата със спици най-вероятно може да се отнесе към II хилядолетие пр. Хр. на територията на Сирия, М. Азия и Армения /22/. Употребата на колесници с две колела с по четири спици в Гърция съвпада с периода на шахтовите гробници, а в Анатолия - с Бейчесултан II, Троя VI и Алишар /23/. В този контекст трябва да се обърне внимание и на металните паслици на юзди във формата на колело със спици, откривани в микенски обекти и в Предна Азия през втората половина на II хилядолетие пр. Хр. /24/

12

12a

Бронзова тока за колан от с. Софрониево
Bronzeschnalle für Gürtel aus Sofroniewo

Глинен калъп от среднобосанската група
Tonform der Mittelbassanischen Gruppe

Бронзова украса от Куново Чуки край Оризари, VII в. пр. Хр.
Bronzeschmuck aus Kunowo Tschuki, nahe Orizari, 7. Jh.v.Chr.

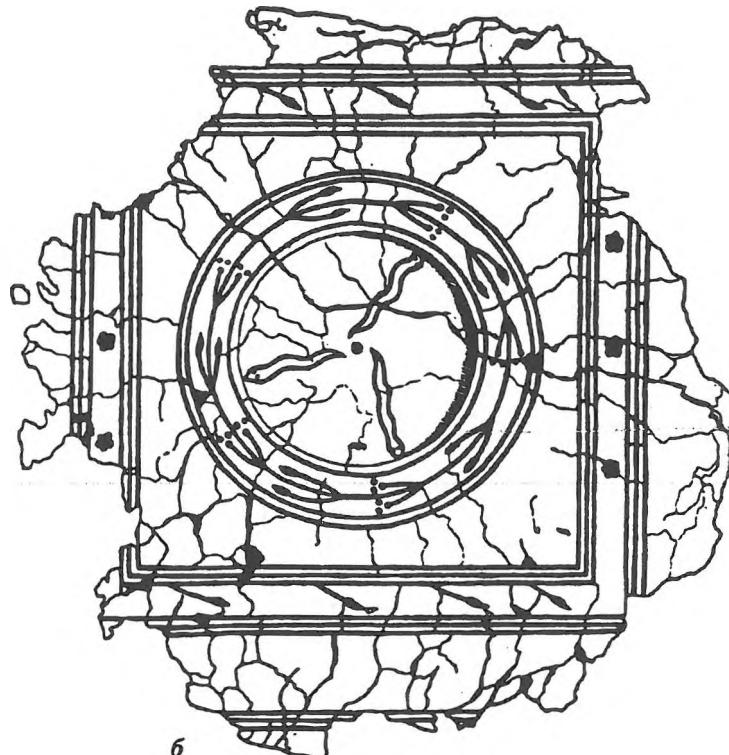
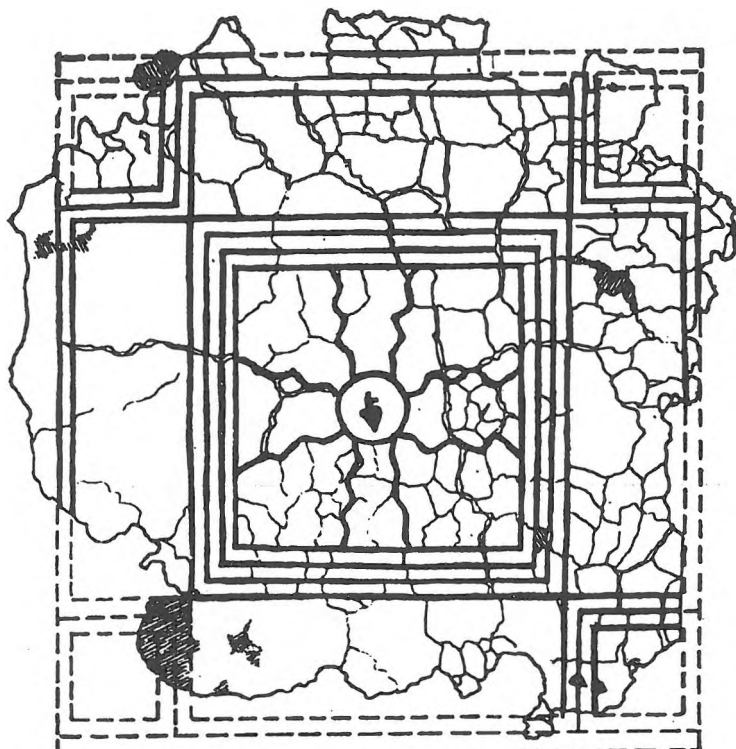
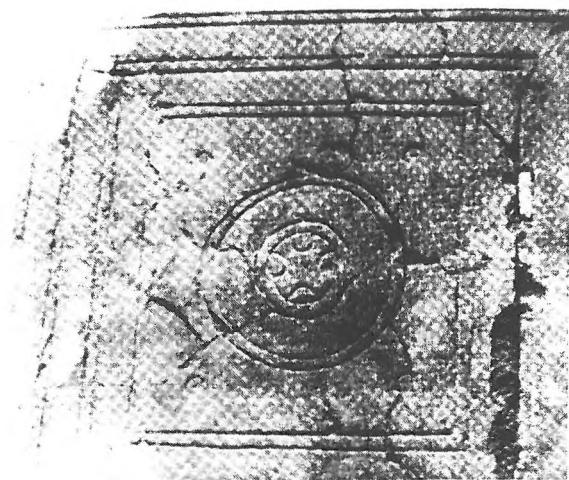
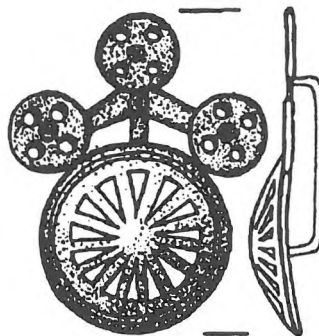
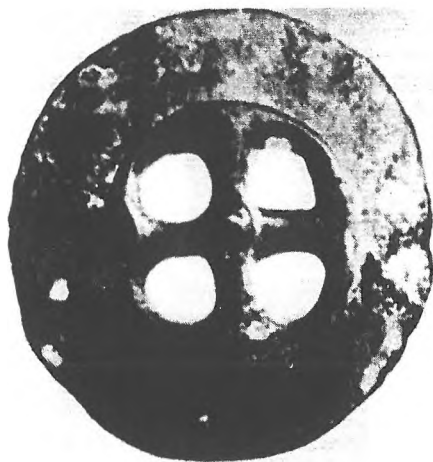
Глава на игла, Раданя
Nadelkopf, Radanja

Украса за юзда във формата на колело с пет спици и с човешки и животински изображения е известна и от Луристан /25/. Нанизано, подобно на тези в юздите, но върху игла, е едно колело от среднодалматинската група от ранножелязната епоха /26/.

Предметът, изливан в разглеждания тук калъп, изглежда голям за кнебел, но не е изключено да представлява вотивно колело. Почти всички аналогии, споменати по-горе, са намерени в пог-

ребален контекст.

Кръгли бронзови украси във формата на колело или т.нар. слънчеви символи отново стават много популярни през втората фаза на ранножелязната епоха в западнобалканските земи и в териториите по Средния Дунав, както и в гробния инвентар от предскитско и скитско време. По-малките от тях, най-често със съответните приспособления - халки за промушване на ремъците, принадлежат на конска амуниция /27/. Някои автори свързват западнобалканските екземпляри с т.нар. “трако-кимерийски” находки /28/. Освен неправомерността на използваното определение, може да се добави, че в находките от Балканския полуостров могат да се открият прототиповете на тези украси от края на бронзовата епоха (култура Гласинац III с) /29/ Бронзовите кръгове, запосени на

a

б

“капаците” от Вълчитрънското съкровище, са една от отправните точки в търсенето на произхода на тези находки /30/.

Подобни украси от конското снаряжение са популярни и по-късно сред сармати и келти /31/.

Другата група от аналогични предмети се състои от богато украсени кръгове с продълговати израстъци, разположени диаметрално и подвити подкръга. Находките са датирани в VIII-VI в пр. Хр. и се интерпретират като токи или апликации за колани /32/. Същият орнамент е бил и изчукан върху плътни метални колани /33/.

Аналогия между тези находки, нашия калъп и същинските токи за колани, характерни за района между Велика Моравя и Искър може да се потърси в оформянето на пространството, независимо кръ-

Бронзов кръг, Раданя
Bronzekreis, Radanja

Бронзова украса от Дедели
Bronzeschmuck aus Dedeli

Есхарът от Небет тене край Пловдив
Der Eschar von Nebet tene in Plovdiv

Есчари от Севтополис
Eschars aus Seutopolis

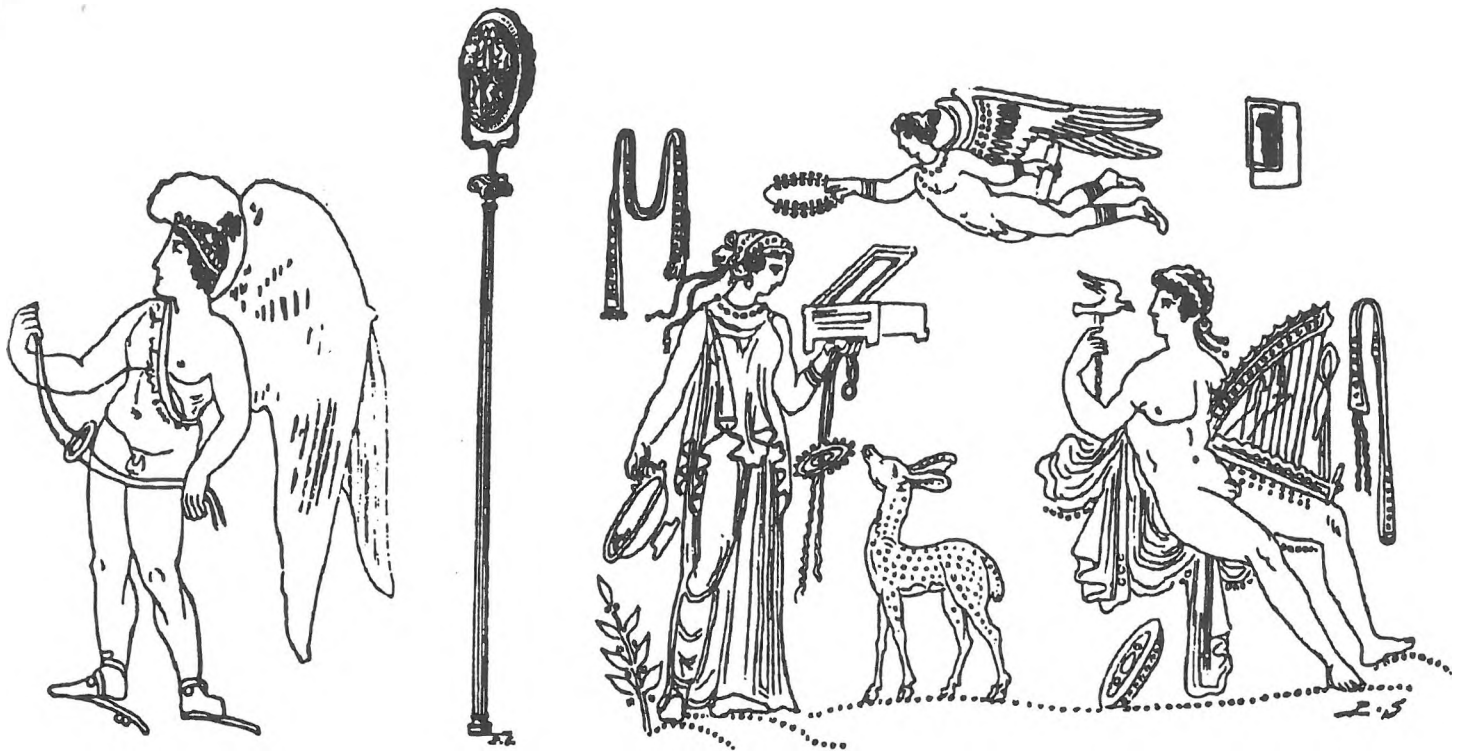
гло, овално или правоъгълно, чрез ажурни триъгълници /34/. За закопчалка на колана често служи халка или халка с вписан триъгълник /35/. Подобно стилистично решение може да се види в една кръгла находка от светилището във Ферай /36/. Около четирите триъгълника в средата са изрязани множество други островърхи триъгълници, насочени с върховете към центъра. Оформяне на елипсовидната плочка на колана чрез ажурни триъгъл-

ници и неправилни триъгълни форми е известно и доста по-късно от сибирските находки от II-I в. пр. Хр. /37/.

Дали украсата, предмет на изложението, не е била кръглата част на токата на колан, а централният езичест издатък да е служил за закопчалка, влизайки в друга халка?

Съвсем различен от тези находки, но близък по характер до дискутирания тук предмет, е един глинени калъп от среднобосанската група (6 в. пр. Хр.) /38/. В него е изрязан кръг с 10 лъча и два диаметрално разположени правоъгълни улея.

Другата група от метални “колела”, открити на Балканите (в района на Белград и Скопие), се определят често като фалери /39/. Рядко тези колела са плоски. В повечето случаи те са леко изда-

Ромбоси от: 1) ваза в Британския музей; 2) Лувър, вероятно произход Коринт; 3) ваза, неизв.
 Romben aus: 1) Vase aus British Museum; 2) Louvres, wahrscheinlich aus Korinth stammend; 3) Vase, unbekannt

дени от лицевата страна и удебелени в средата, с цилиндрична или конична пъпка в центъра /40/. Подобни находки са откривани и в гръцките светилища като посветителни дарове. Тези кръгове се свързват от изследователите с т.нар. “македонски бронз”/41/. Върху колелата със спици стоят фигурки на птици и други животни - предметите са чести дарове в гръцките светилища (няколко такива са известни от Додона). Върху бронзово колело, произхождащо вероятно от Беотия (третата четвърт на VI в. пр. Хр.), е изписано посвещение на Аполон /42/. При единичните колела, намерени в Македония и датиращи от VII-VI в. пр. Хр., кръстът обикновено е вписан в по-широк кръг (тип “Сува Река - Широко”)/43/. Самият кръст е по-масивен от останалата част на украсата, както при “обтегачите” за съдовете от Вълчитрън. По този начин се постига открояване на втори, концентричен кръг. Понякога той е обособен и чрез релефна украса. В нашата находка второто отделено пространство е квадратът (две от срещулежащите му страни са леко заоблени), но не чрез удебеляване. На места личи врязване (в калъпа) на външния контур на кръга, което би дало при отливане релефен ръб. Макар да няма ясно становище за функцията на македонските бронзови изделия - те най-често са наричани колела - изглежда, че изследователите приемат принадлежността им към костюма

на погребения/44/. В този ред на мисли с по-голяма стойност е находката от Дедели. Три малки кръга с по 4 кръгли отвора и един по-голям, конкавен, с множество ажурни триъгълници, са свързани отзад със скоба като че ли образуват стилизирана човешка фигура /45/. Украсата е намерена в женски гроб (плосък некропол), в областта на кръста върху скелета. Възможно е през скобата да е минавал кожен колан. Прототипът на македонските колела се търси в находките от ранния некропол във Вергина, както и в гръцките “тъмни векове”, и се свързва с орнаментацията на “трако-кимерийските” метални изделия /46/. Във Вергина металните кръгчета с вписан кръст очевидно принадлежат на накит, съставен от нанизани на спирали халки /47/. Някои от тях са намерени в женски гробове. Особеностите на македонските “колела” и широкият археологически и културно-исторически контекст, в който ги разглежда, дава основание на Ив. Венедиков да предположи, че това са обтегачи, укрепващи дъната или капците на големи метални съдове /48/. Подобно становище подкрепя и апликацията във формата на четирилистна детелина, която е била припоена към дъното

на бронзовото ойнохое в могиленото погребение край с. Скалица, Ямболско (IV-III в. пр. Хр)/49/. В първоначалната публикация на кръга от Раданя, обаче, Венедиков допуска възможността това да е тока на колан /50/. Ситуацията на намиране на разглеждания тук калъп едва ли би потвърдил идеята за обтегачи. Въпреки това, интерпретацията на автора на “четирилистната детелина”, оформена между раменете на вписания кръст е с висока стойност /51/. Тя е символ, който “заключва” арката, купола на тракийските гробници, дъното и дръжката на съдовете. Първоначалните функционални и соларни характеристики превръщат по-късно вписания в кръга кръст в символ, който в Балкано-Анатолийския ареал вероятно е свързан с култа към Великата богиня-майка. В този смисъл, дори и да не се приеме хипотезата на Венедиков за функцията на бронзовите кръгове, интерпретацията на “капаците” като слънчеви дискове ги вписва в контекста на тракийския орфизъм като дар на Великата богиня /52/. Предметът, отливан в нашия калъп, обаче, не оформя четирилистна детелина, а 4 правоъгълни триъгълника, които биха могли да се разглеждат и като две прекръстосани двойни бравди. Соларният и космогоничният смисъл на кръга и квадрата в тракийското религиозно мислене вече са многократно коментирани /53/. Налага се археологическият па-

ралел с есхарите, където кръст, квадрат и кръг са връзани, шемпеловани или оформени чрез стилизирани растителни или животински изображения. Понякога силуетът на "малтийски кръст" е очертан с няколко успоредни линии около кръга и вписан в квадрата /54/. С особена стойност е огнището от Небет тепе в Пловдив. В седем вписани един в друг квадрата, са изобразени две концентрични окръжности, а в центъра - две двойни брадви, според изследвача /55/. На снимката, обаче, по-ясно се вижда, че са представени по-скоро полукръгли отвори, а не триъгълници. Така орнаментацията на есхарата на Небет тепе е по-близо до бронзовите колела.

Интересен паралел в археологическата и култовата ситуация може да представи откритата от Г. Фехер есхара в центъра на надгробна могила № 2 край с. Свещари /56/. Тя е много по-малка от останалите известни съоръжения. Тук ще се впише и съвсем наскоро откритата в могила есхара край с. Васил Левски, Карловско /57/. Тя е изградена на върха на могилата, над каменния насип и като че ли я "запечатва". Нашият калъп също стоеше над каменното струпване - като миниатюрен модел на есхара.

При разглеждането на символиката на археологическите съоръжения може да се добави и фактът, че в Тракия са засвидетелствувани концентрични и квадратни крепиди на могили, а около една гробница в Смирна е описан кръст от камъни, опиращ в кръглата крепиди /58/.

Представеният тук паметник няма точен аналог нито в България, нито в съседните области. Интересно е, че все пак паралелите, които биха могли да се приведат, са открити главно в Македония, в западно-балканските земи и в Централна Европа. За Югоизточна Тракия находката е уникална, ако се изключи розетата от с. Скалица.

Предложените аналогии, както и достиженията в изучаването на тракийското изкуство, поставят каменния калъп в контекста на геометризма на тракийската торевтика /59/. Стилните му особености отвеждат към VII-VI в.

пр. Хр. Възможно е той да е бил използван преди да е попаднал в могилата. Технологичните наблюдения върху металните изделия от древна Тракия показват, че в по-късно време някои от апликациите за конска амуниция са отливани в отворена форма /60/. Нашата находка вероятно също представлява едноделен калъп. Категорично становище за предназначението на изливания в калъпа бронзов предмет не може да се даде. Разгледаните възможни паралели насочват към идеята за вотивно (символично) колело или част от колан. И в двата случая соларната и космогоничната символика на предмета едва ли буди съмнение. И като знак на слънцето, въплътен в бясно въртящото се колело, и като централна част, "заклучваща" колана - един от структуриращите елементи в костюма на тракийския аристократ /61/, бронзовият кръг е отбелязвал високия социален статус на покойника (или на притежателя на изделието, в случай че формата е попаднала случайно в могилния насип). Макар да липсват предмети от благороден метал, смисълът на останалия гробен инвентар би подкрепил подобно виждане. Всичко това, както и споделянето в по-долните редове предположение, насочват към хипотезата за жреческо погребение. Известното за тракийската мигоритуална практика насочва към обвързаността на подобни находки със заравяне, закопаване в земята в гробен или в "даров", култов, контекст /62/. Затова случайното попадане на калъпа в насипа на могилата изглежда по-малко вероятно.

Напредъкът в изследванията на тракийската религия и мигоритуална практика, както и в интерпретацията на някои находки от богати (навярно царски) тракийски гробове /63/, дават възможност да се предложи една, на пръв поглед, твърде смела хипотеза за предназначението на кръглия предмет. Известна е стойността на ромбос (ρόμβος) в Дионисово-Загреевата религия. Титаните подмамили Дионис-Загрей с играчки: конус, астрагал, сфера, стробилос (пумпал), ромб и огледало /64/. Като музикален инструмент, ромбът е използ-

ван в мистериите и в култа на Великата богиня-майка (Кибела, Котито, Реа и Деметра) /65/: колело, което се привежда в движение от ремъци и издава звук. В по-късната литература ромбът е вълшебен пумпал, играещ важна роля в любовната магия /66/. Намерените в класическа Гърция екземпляри са сложни, богато украсени с човешки изображения, биконични или сферични "пумпали", чиято ос е закрепена на дълъг метален прът /67/. Още А. Кук свързва сведението на Максим от Тир, че пеоните почитат Хелиос, а пеонското изображение на Хелиос е малък диск върху дълъг прът, с представата за ромба /68/. Етнографските паралели, приведени от изследователите, показват, че принципът на действие на ромба напомня звученето на нанизаното на конец копче /69/.

Според Атений върху ромба имало черни и бели шарки /70/. За въртането (редуването, усукването) на различни шарки, изтъкаването на шарена тъкан вече е разгледано като знак на сакралното и отвъдното (свързано с жената и женските дейности) в тракийските религиозни представи /71/. Редуването на раменете на кръста и на страните на вписания квадрат при завъртането на "колелото" от Главан създава впечатляваща шарка. Дали предметът, изливан в каменния калъп, не е ромб, логично поставен над гроба на жрец (или жрица)? Дали в четирите триъгълника не са минавали ремъци, които са карали бронза да зазвъни?

* *Подтикът за написването на тази статия дължа на Г. Китов, както и възможността да работя с находката, за което му благодаря. Благодарна съм и за любезно предоставените илюстрации на каменния калъп.*

ЛИТЕРАТУРА:

1. Китов, Г. Могилен некропол край Главан, община Гълъбово. - АОР за 1989. Кюстендил, 1990, с. 36.
2. Божикова, А. Атическа чернофигурисова керамика в Тракия (V-III в. пр.н.е.). - Археология, 1989, № 2, с. 1.
3. Китов, Г. Цит. съч., с. 36
4. Arik, R. O. Les premiers resultats

- des fouilles d'Alaca hoyuk. Istanbul, 1937, p. 22, fig. 36, 46, 48.
5. Arik, R. O. Op. cit., fig. 35.
6. Доманский, Я. В. Древняя художественная бронза Кавказа. Москва, 1984, с. 59, ил. 78-80.
7. Venedikov, I. The Vulchitrun Treasure. Sofia, 1987, 88-89.
8. Antalya Museum. Ankara, 1988, fig. 31.
9. Unger, E. Standarte. - Reallexicon der Vorgeschichte 12. Berlin, 1928, Taf. 91 A.
10. Волчок, Б. Я. Протоиндийский бог разлива. - В: Древние системы письма. Этническая семиотика. Москва, 1986, 70-71, рис. 1.
11. Резепкин, А. Д. Курган 31 могильника Клады. Проблема генезиса и хронологии Майкопской культуры. - Древние культуры Прикубанья. Ленинград, 1991, 180-181, рис. 8, 4.
12. Bouzek, J. The Aegean, Anatolia and Europe: Cultural Interrelations in the Second Millennium BC. Praha, 1985, p. 172.
13. Chatzipoulou, E. Das Mykenische Hellas Heimat der Helden Homers. Athen, 1988, No. 293; Bouzek, J. Op. cit., p. 171, Fig. 86, 11.
14. Bouzek, J. Op. cit., p. 52, Fig. 20, 2.
15. Chatzipoulou, E. Op. cit., p. ; Bouzek, J. Op. cit., p. 52, Fig. 20, 4; 171-172, Fig. 86, 6; Praistorija Jugoslavenskih Zemalja. 4. Sarajevo, 1983, T. LXXIV.
16. Bouzek, J. Op. cit., p. 177.
17. Bouzek, J. Op. cit., p. 173; Venedikov, I. Op. cit., 55-60.
18. Bouzek, J. Op. cit., p. 181.
19. Bouzek, J. Op. cit., p. 54, Fig. 21, 12; p. 172; Mozsolics, A. Bronze- und Goldenfunde des Karpathenbeckens. Budapest, 1973, p. 177.
20. Козенкова, В. И. Кобанская культура Западный вариант. Археология СССР. Свод археологических источников. Вып. В2-5. Москва, 1989, с. 185, табл. XXXVII, № 19, 21.
21. Bouzek, J. Op. cit., p. 52, 113, 115.
22. Мнацаканян, А. О. Древние повозки из курганов бронзового века на побережье оз. Севан. - СА, 1960, № 2р 150-152; Горелик, М. В. Боевые колесницы Переднего Востока III-II тыс. до н. э. - В: Древняя Анатолия. Москва, 1985, с. 187; Кожин, П. М. К проблеме происхождения колесного транспорта. - В: Древняя Анатолия. Москва, 1985, с. 172.
23. Bouzek, J. Op. cit., p. 52.
24. Смирнов, К. Ф. Археологические данные о древних всадниках Поволжско-уральских степей. - СА, 1961, № 1, с. 56, рис. 6.
25. Godard, A. L'art de l'Iran. Paris, 1962, p. 41, Pl. 18.
26. Praistorija Jugoslavenskih Zemalja. 5. Sarajevo, 1987, p. 450, Sl. 26, 6.
27. Граков, Б. Н. Скифы. Москва, 1971, с. 95, № 5; Козенкова, В. И. Цит. съч., 64-65; Praistorija ... 5., Sl. 1, 6; T. II, 1; 2; 3; 5; Sl. 2, 6; 28. Praistorija ... 5., p. 38, 47.
29. Praistorija ... 4., T. LXIV.
30. Venedikov, I. Op. cit., p. 32.
31. Смирнов, К. Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. Москва, 1984, с. 27; Filip, J. Kellove ve Stredni Evrope. Praha, 1956, p. 25, Obr. 74, No. 10.
32. Praistorija ... 5., p. 246; 350-351; T. XXVI, 7; T. LXI, 7, 8; Sl. 19, 23; 24.
33. Praistorija Vojvodine. Novi Sad, 1974, p. 244.
34. Фол, В. Форма и украса на бронзовите изделия в Тракия (VIII-VI в. пр. Хр.). - Проблеми на изкуството, 1993, № 1, с. 58; Фол, В. Скалата, конят, огнят. София, 1993, 99-101.
35. Vasic, R. The Openwork Belts and the Early Iron Age Chronology in the Northern Balkans. - Archaeologia Jugoslavica XII, 1971, p. 1.
36. Kilian, K. Trachtzubehor der Eisenzeit zwischen Agais und Adria. - PZ 50, 1975, Taf. 28, 1.
37. Дзвлет, М. А. Сибирские поясные ажурные пластины II в. до н.э.. Археология СССР. Свод археологических источников. Вып. Д4-7. Москва, 1980, № 13, 30.
38. Praistorija ... 5., p. 492, T. LII, 12-12a.
39. Тодоровић, Ј. Каталог праисторијских металних предмета. Београд, 1971, № 394; Praistorija ... 5., p. 661.
40. Kilian, K. Op. cit., Taf. 59, 11; 71, 10; 73, 3.
41. Bouzek, J. Graeco-Macedonian Bronzes. Praha, 1974, p. 135, 138-140, Fig. 43-44.
42. Jeffery, L. H. The Local Scripts of Archaic Greece. Oxford, 1961, p. 106, Pl. 15, 4.
43. Bouzek, J. Loc. cit.; Praistorija ... 5., p. 660, Sl. 37.10 Мутревски, Д. Деделу. Скопије, 1991, с. 39, T. XXII, 13; с. 55.
44. Kilian, K. Op. cit., p. 110.
45. Мутревски, Д. Цит. съч., с. 35, T. XIX, 5.
46. Bouzek, J. Op. cit., 37-38, 140.
47. Andronikos, M. Bergina. Athena, Tum. E, VI, p. 20; Tum. N, IX, p. 36, 124; Tum. AZ, VII, p. 76, 226, 146.
48. Venedikov, I. Op. cit., 29-32.
49. Иванов, Т. Тракийско могилено погребение при с. Скалица, Ямболско. - Археология, 1960, № 2, 44-45, обр. 3.
50. Вenedikov, И. Баргала. - Разкопки и проучвания 1, 1948, 94-95.
51. Venedikov, I. Op. cit., p. 32.
52. Фол, А. Числата на орфическата вселена. - Орфей, 1991, № 1, 150-151.
53. Фол, А. Тракийският орфизъм. София, 1986, 151-152, 156. Фол, А. Тракийският Дионис. Книга първа: Загрей. София, 1991, 51-53, 57, 132.
54. Чичикова, М. Севтополис. София, 1970, обр. 34.
55. Пейков, А. Раскопки в древнефракийском городе Евмолпия /1974-1978/. - Pulpudeva 3, 1980, 243-244, рис. 5; Ал. Фол свързва недовършения правоъгълник, разделен от диагоналите си, върху костената пластинка от Олвия с орнаментацията на есхарата от Небет тепе: Тракийският Дионис ..., с. 57.
56. Фехер, Г. Могилные находки у Мумджилар. - ИАН 8, 1934, с. 110, Обр. 93, коментар у Чичикова, М. Жертвеники эллинистической эпохи в Фракии. - Studia Thracica 1, 1975, 187-188.
57. Кисъев, К., М. Маджаров, Д. Дамянов. Археологически проучвания на селище и могилен некропол от късната желязна епоха край с. Васил Левски, община Карлово. - АОР през 1992-1993. Велико Търново, 1994, с. 36.
58. Вenedikov, И. Могилните гробници в Тракия. - В: Тракийски паметници 1. Мегалитите в Тракия 1. София, 1976, рис. 124.
59. Kitov, G. La toreutique thrace. - Orpheus 2, 1992, p. 71; Фол, В. Цит. съч., с. 79.
60. Vasilev, V. Einige charakteristische und traditionelle Methoden in der thrakischen Toreutik. - Pulpudeva 3, 1980, p. 155.
61. Маразов, И. "Златният човек". Погребението като текст. - Проблеми на изкуството, 1992, № 1, с. 12, 14.
62. Фол, А. Числата ..., с. 151; Маразов, И. Погребаните съкровища. - Проблеми на изкуството, 1992, № 3-4, 3-18.
63. Китов, Г. Откритията в тракийския могилен некропол Шипка-Шейново. - Изкуство, 1993, № 2, с. 27; Китов, Г. Владетелска гробница от тракийския могилен некропол Шипка-Шейново. - Минало, 1994, № 1, с. 7; Kitov, G., M. Krasteva. A 4th Century BC Thracian Royal Tomb from the Kazanluk Region, Southern Bulgaria. - Talanta 24-25, 1992-1993 (forthcoming).
64. Clem. Alex. Protrept. 2 17, 2 - 18, 1; Pap. Gurob I, 29; Фол, А. 1 Тракийският Дионис ..., 114-120.
65. Pind. Pyt. 4, 214; Apoll. Rhod. Argon. 1, 1139 et schol. ad 1139 b; Hug. Rhombos. - RE, II, 1a, 1070.
66. Theocr. 2 27-31.
67. Saglio, E. Rhombus. - In: Dictionnaire des antiquites grecques et romaines. Paris, 1918, v. 4, 863-864.
68. Cook, A. Zeus. Oxford, 1925, v. 1, 291.
69. Последно и по-подробно у: Лозанова-Станчева, В. Миторитуалният комплекс на тракийските Котитии. София, 1993, 83-96.
70. Athen. 14, 656e.
71. Маразов, И. Филомела-тъкачка и Бендида-предачка. - Култура, 1990, № 2, с. 59.